

Şahyr Şa Ysmaýyl türkmen

Category: Edebi makalalar, Goşgular, Kitapcy, Türkmen dili
написано kitapcy | 21 января, 2025
Şahyr Şa Ysmaýyl türkmen

ŞAHYR ŞA YSMAÝYL TÜRKMEN

Dünýä medeniýetiniň ösmegine ägirt uly goşant goşan türkmen halkynyň gadymyýetiň örän irki zamanlaryndan gaýdan ~ baş müň ýyldan gowrak taryhy bar. Bu taryh Oguz hanyň guran imperiýasyndan başlap, türkmenleriň guran döwletleriniň, ol döwletleri edara eden türkmen hökümdarlarynyň hem taryhydyr. Ol hökümdarlaryň bir topary diňe bir döwleti dolandırmak bilen meşgul bolman, medeniýetiň, sungatyň, edebiýatyň ösmegi ugrünnda hem köp iş edipdirler. Olaryň ençemesi şahyrlyk sungaty bilen hem meşgullanypdyr. Burhaneddin Siwasly, Baýram han, onuň oglы Abdyrahym, Jahanşa Hakyky ýaly hanlar, sultanlar ajaýyp şygyr diwanlaryny döredipdirler. Şygyr ýazan beýleki hökümdarlar hökmünde Aly Böri tekini, Gylç Samgajy, Togrul ibn Arslany, Mäliksany, Sultan Sanjary, Tuganşany, Süleyman ibn Muhammedi, Mäliksanyň oglы Muhammedi, Togrul Türkmeni, Keýkubady, Sultan Ýakuby we başgalary görkezmek bolar.

Saparmyrat Türkmenbaşy "Ruhnama" kitabynda" Sefewi türkmenleriniň hökümdarlygy hakynda şeýle ýazdy.

"Erdebildäki Sefewi dini toplumynda Akgoýunlylar öñ hatara saýlanansoň, Garagoýunlylar oña gahar edip, Eýrana çekildiler. Sefewi derwüşçilik dini toparynyň täsiri bimen gaty kän türkmenler bu göçe eýerdiler. Şeýlelikde, Sefewi döwletini guranlar hem edil Osman döwletini guranlar ýaly, arassa türkmenlerdir".

XVI asyrda Sefewi türkmenleriniň döwletini esaslandyran we ajaýyp şygyr sungaty bilen şöhratlanan Şa Ysmaýyl hakynda Gündogaryň hem Ýewropanyň görünüklü alymlary tarapyndan işler ýazylypdyr.

Şa Ysmaýyl 1486-njy ýylyň 23-nji iýulynda Erdebil şäherinde dogulýar. Atasy Sefewi şeýh Haýdar, enesi Halyma begimdir. Iki ýaşyndaka atasy ýogalandan soñ Ysmaýylyň maşgalasy uzak wagtkap atasy şeýh Haýdaryň duşmanlary tarapyndan yzарlanýar. Şeýh Haýdaryň nebereleriniň, mirasdüßerleriniň abraýynyň artmagyndan we geljekde Sefewileriň hökümdarlyk ugrunda hereket etmeklerinden ätiýaç edip, Akgoýunly türkmenleriniň hökümdary sultan Ýakup (1428-1490 ý.y.) öz aýal dogany Halyma begimi üç ogly bilen birlikde 1488-nji ýylda Istahry galasynda tussag edýär. 1490-njy ýylda sultan Ýakup olenden soñ, Akgoýunly mirasdarlaryň arasynda ýiti görəş başlanýar. Iki ýyla çeken bu görəşden soñ, Akgoýunly hökümdarlygyny Rüstem Mürze eýeleýär (1432-1492 ý.y.).

Rüstem Mürze häkimliginiň ilki günlerinden başlap, Sefewilerden peýdalanan magy maksat edinýär we 1492-nji ýylda şeýh Haýdaryň maşgalasyny tussaglykdan boşadýar. Şeýh Haýdaryň tarapdarlary kiçi ýaşly Ysmaýyly we onuň dogany Ybraýymy Gilanyň häkimi Şerif Hasan hanyň ýanynda gizlin saklaýarlar. Ysmaýyl Gilanda tälim-terbiye alýar. Atasynyň iñ ýakyn adamlaryndan bolan Läle Husaýyn beg onuň terbiyesi bilen meşgullanýar.

1499-njy ýylda Akgoýunly mirasdüßerleriniň arasynda hökümdarlyk ugrunda täzeden tutaşan hereketlerden peýdalanan Ysmaýyl ýetmiş adam bilen Erdebile ugraýar, soñ üstaçly, tekeli, warsak, zülkadırly, gajar, owşar ýaly türkmen taýpalarynyň birleşmesinden emele gelen ýedi müñ esgerden ybarat goşun bilen Erdebile girýär. Ysmaýyl harby kuwwatyny barha artdyryp, soñ Şirwana hüjüme geçýär. Gülüstan galasynyň ýanynda Şirwan şasy Ferruh Ýasaryň ýigrimi müñden hem artyk goşunyny derbi-dagyn edýär. Hazynany, uly baýlyklary ele salan Ysmaýyl şol ýyl Şirwanda we Mahmudabat şäherçesinde gyşy geçirýär. 1500-1501-nji ýyllarda Akgoýunlylardan Elwent Mürze bile sultan Myray arasynda görəş ýitileşýär, Ysmaýyl şol ýagdaýlardan peýdalanyp, 1502-nji ýylda Akgoýunly döwletiniň hökümdary Elwent Mürzäniň harby güýji bilen söweşde üstün çykýar, Şirwany, Garabagy, Nahyçewany we günorta Azerbaýjanyň ýerlerini öz häkimligine birleşdirip, özünü şa diýip yylan

edýär. Töwriz şäherini bolsa paýtagt edinýär. Sha Ysmaýyl Akgoýunly döwletiniň ikinji bölegi bolan Sultan Myradyň hökümdarlygyny hem syndyrýar. Şeýlelikde, Akgoýunly döwleti öz ýerlerini Sefewilere bermeli bolýar.

Sha Ysmaýyl 1503-nji ýylda Mazanderany, 1504-nji ýylda Ýezdi, Eýran Yragyny, Kirmany, Farsystany, 1506-njy ýylda Maraş, Diýarbekir welaýatlaryny, 1508-nji ýylda Bagdady eýeläp, Arap Yragyny Sefewi döwletine birikdirýär. Şeýlelikde, Sefewi döwleti Gündogarda özbek hökümdaey Muhammet Şeýbany hanyň döwleti, Günbatarda Osmanly imperiýasy bilen serhetdeş bolýar. Bu döwürde Şeýbany han-da, Osmanly imperiýasynyň hökümdary Sultan Selim I hem möhüm ykdysady we syýasy ähmiýeti bolan Horasan welaýatyby eýelemegi maksat edinýärdiler. Sha Ysmaýyl 1510-njy ýylda Marynyň ýanynda özbek hökümdary Şeýbany hanyň goşunu bilen bolan söweşde üstün çykýar we möhüm harby ähmiýeti bolab Hyrat, Merw (Mary), Balh şäherleri bilen bilelikde Horasany hem Sefewi döwletine tabyn edýär. Bu barada Saparmyrat Türkmenbaşy "Ruhnamada" şeýle diýýär:

"Bu döwlet iň giňän çagynda Eýranyň, Gündogar Horasanyň, Yragyň, Gürjüstanyň, Häzirbegjanyň, Dagystanyň, Türkmenistanyň ýerlerini, Gündogar Arabystanyň kenarlaryny, Gündogar Anadolynyň käbir böleklerini öz içine aldy.

Aýratyn-da onuň iň güýçli döwlet bolan wagty sha Abbasyň wagtyna gabat gelýär. Bu pajarlap ösmek tä onuň 1628-nji ýylda ölümüne çenli dowam edýär.

Bu döwlet Eýran-Türkmen, Eýran-Türk döwleti adyny hem alandır. Sefewiler pars medeniýeti bilen hereket eden döwlet bolsa-da, türkmenligini gorap bilipdirler".

Sha Ysmaýylyň ýöreden syásaty netijesinde ýurduň içinde raýatlardan alynýan salgytlar azaldylypdyr, söwda ýollary talañçylykdan goralypdyr. Netijede ýurtda söwda işleri ymykly ýola goýlupdyr.

Sefewi döwletiniň barha güýçlenmegini howply bäsdeşlik hasap eden, Osmanly hökümdary Ýawuz Sultan Selim 1514-nji ýylda Sha Ysmaýyla garşıy uruş yqlan edýär. Çaldyran diýen meýdanda bolan

söweşde Şa Ysmaýylyň goşunuń ýeńilýär.

Şa Ysmaýyl 1524-nji ýylда wepat bolýar, ol Erdebilde şeýh Safy gonamçylygynda jaýlanýar.

Şa Ysmaýyl özüniň gysga ömründe (ol bary-ýogy 38 ýasaýar) Ýakyn Gündogarda ümmülmez çäklerde kuwwatly döwlet guran talantly serkerde, başarjaň hökümdar bolanlygyndan başga, halk şygryyetiniň sadadan çuň mazmunlylygyna, çeper aňlatmalaryna, heňdarlygyna ýugrulan ajaýyp şygylary bilen Gündogar edebiýatynda meşhurlyk gazanan söz ussadydyr. Ol şygylarynda Şa Hataýy, Misgin Hataýy, Hasta Hataýy ýaly lakamlary hem ulanypdyr. Onuň çeper mirasynyň köp essesi şol döwrüň türkmen dilinde döredilen eserlerdir. Parsça, arapça eserleri örän azdyr. Şahyryň türkmen dilinde ýazan şygyr diwany, liriki goşgulary, "Nesihatnama" atly mesnewisi, "Dehnama" poemasy bellidir. Eserlerini heje (bogun) hem aruz ölçeglerinde döredipdir. 1514-nji ýylda Çaldyran meýdanynda uruş başlanjak bolup durka, Soltan Selim I-iň pars dilinde ýazyp iberen goşgusyna Şa Ysmaýyl:

Diýary-yışka soltanym, dil-ä, men-de zamanymda,
Wezirimdir gamu-gussa, oturmyş iki ýanymda

– diýip, türkmen dilinde ýazan gazaly bilen jogap berýär. Bu gazalynda kuwwatly döwlet guran hökümdaryň ýanbermez ruhy duýulýar.

Şa Ysmaýylyň döwründe Töwriż şäherinde Ýakyn Gündogaryň birtopar meşhur alymlary, şahyrlary, suratkeşleri toplanypdyr. Şa Ysmaýyl 1522-nji ýylда meşhur suratkeş Kemaleddin Behzady köşk kitaphanasynyň başlygy wezipesine bellemek barada perman beripdir.

Beýik türkmen şahyry Muhammet Fizuly (1494-1556 ý.y.) Şa Ysmaýylyň edebiýat, sungat, medeniýet ugurlarynda görkezýän janköýerligi ugurlarynda görkezýän janköýerligi üçin, oña uly hormat goýupdyr we özüniň ilkinji eserlerinden biri olan "Beñ we bada" eserini oña bagışlapdyr.

Şa Ysmaýylyň döredijiliği hakynda ilkinji maglumaty öz ogly Sam Mürze (1517-1577 ý.y.) beripdir. Sam Mürze kakasynyň

terjimehaly, döredijilihi hakynda gürrüň etse-de, özuniň parsçyllygy sebäpli, Şa Ysmaýylyň pars dilinde döreden ýeke-täk şygryndan bir beýt nusga görkezmek bilen çäklenipdir.

Şa Ysmaýyl Hataýy heje (bogun) ölçeginde ýazan şygyrlarynda durmuşyň köp taraplary bilen baglanyşykly garaýyşlaryny, ahlak meselelerini, ýasaýşyň kada-kanunlaryndan gelip çykýan şertleri, birek-birek bilen gatnaşyk saklamagyň düzgünleri doğrusunda pikir ýöredipdir:

Köñül, ne gezer sen seýran ýerinde,
Älemde zeruryň bar olmaýynça,
Olura, olmaza dost diýip gezme,
Bir ähdine bütin ýar olmaýynça.

Şahyr baýlygyň, malyň wagtlaýyn zatdygyny, ýasaýşyň manysynyň ynsanperwerlikdedigini belleýär. Eliňden geldikçe ýagşylyk etmek gerekdigini, ýagşylygyň unudylmajakdygyny, yráa gitmejekdigini ýatladýar:

Karuny gör, toplady ol boldukça,
Ynandy pelege ýüze güldükçe,
Ýagşylyk et, durma, elden geldikçe,
"Halk bilmese, – diýdiler – Halyk bile".

Jemgyyetde duşýan ýaramaz adamlary, ýalan gülüp, dostuna, ýoldaşyna, ildeşine hyýanat edýänleri berk ýazgarypdyr:

Biz-de bileris ki, dosty-gardaşy,
Tapylmady bir gara gün ýoldaşy.
Dostdan geçip, ýüze gülen gallasy,
Bahasydyr ~ satmak gerek bir pula.

Şahyr başga bir goşgusynda kalby hapa, niýeti-päli ýamanlara nälet okaýar:

Hataýy diýr, bir weliyem ýoly le,
Soltanyn peşgeşi ~ her dem guly le,
Köñülde kibr olup, sowuk dil ile
Özün muhabbetden seçene lagnat.

Ysmaýyl Hataýynyň döredijiliginde tasawwuf (sufizm) ylmyna degişli pikirlere hem ep-esli orun berlipdir. Erenlere, pirlere, aryflara, derwüşlere uly söýgi bildirilipdir. Şahyr olmezden öñ ölmek" ýorelgesine, ýagny, "nebsiňi öldürmek (ýok etmek)" ýorelgesine ýörite orun beripdir.

Şundan soñ Tañrynyň ýşkynda ýola düşen ýolagçynyň geçmeli menzilleri sanalýar:

Dört gapy, kyrk mekan, ýetmiş iki gat,
Muhabbet diýdigi tejelliýi – zat.
Mömine, müslime haýyr, nesihat,
Muhabbetden geçen Hakdan-da geçer.

Şeýle ýorelgelere seretmezden, Hataýynyň tutuş döredijilagine dünýewlik mahsusdyr. Söýgini wasp eden gazallary, joşgunly goşgularы halk içinde şöhratlanypdyr.

Bu setirlerde dünýewi ruh, ynsan gözelligi, ýasaýşa ýk taryplanýar. "Ne diýr sen?" gazalynda bolsa aşygyň söýgüki ýaryna mähir-muhabbeti, ýşky hyjuwyň gyzgyn heýjanlary beýan edilýär:

Gyzyl gül, bagu-bostanym, ne diýr sen?
Pida olsun saña janyň, ne diýr sen?

...Eger ýatsam müň ýyl torpag içinde,
Dürüstdir ähdu-peýmanym, ne diýr sen?

Hataýy jan ile çün seni söýdi,
Söýen ölsünmi, soltanym, ne diýr sen?

Şahyryň "Söýgülü ýarym gelmedi" gazalyny Täçli hanym atly söýgülisine bagışlanan eser hasaplanýar. Täçli hanym 1514-nni ýylda Çaldyran söweşinde Osmanly ordasy tarapyndan ýesir edilip äkidilýär.

Hataýynyň Täçli hanyma bolan söýgüsü hakynda uly göwrümlü eser – dessan hem döredipdir.

Şa Ysmaýyl Hataýynyň döredijiliginde tebigatyň, bahar paslynyň gözelligi ussatlyk bilen suratlandyrylyar. Güller, gülşenler, menewşeler, nergizler, läleler, guşlar, bilbil owazlary ýürek

gopduryjy ruhy lezzetidir.

"Dehnama" poemasyndaky 62 beýtden ybarat "Baharyýá" bölümü hem:

Gyş gitdi, ýene bahar geldi,
Gül bitdiýu lälezar geldi.
Guşlar hamysy pygana düşdi,
Yşk ody ýene-de jana düşdi –

ýaly bahar şekillerini teswirleýän setirler bilen bezelipdir.
"Dehnamada" hereket edýän Aşyk hem Magşuk obrazlary durmuşdan
alnan ynsan söýgusi bilen berk baglydyr.

Şa Ysmaýyl Hataýy beýik türkmen şahyry Ýunus Emräniň
döredijiliginı kemsiz özleşdiripdir. Ýunusyň şygylarynyň halk
diline eýlenen manyalar gözelligi Hataýyny özüne çekipdir.
Hataýynyň göwnünde beslän şahyrlyk ýoly bilen Ýunusyň şahyrana
ýolunyň gabat gelmegi, kybapdaş bolmagy döredijilik küýsewi
bolup, ony Ýunus Emräniň döredijilik ummanyna tarap äkidipdir.
Ol Ýunusyň çeber mirasyndan nusga alypdyr, käbir şygryny hut
Ýunusyň täsirinde ýazypdir. Muňa göz ýetirmek üçin bu iki
ussadyň "Bir söz" we "Bilmez ola" diýen atdaş goşgularyny
deñeşdirmek ýeterlidir. Ýunus Emrede:

Söz ola – kese söweşi,
Söz ola – kesdire başy,
Söz ola – awuly aşy
Bal ile ýag ede bir söz.

Hataýda:

Söz bardyr – kesdir başy,
Söz bardyr – keser söweşi,
Söz bardyr – awuly aşy
Bal ileb eder ýag bir söz.

"Bilmez ola" goşgusy Ýunusda:

Ýunus, imdi bar täk otur,
Ýüzüňi hazrete götür,

Özüň kibi bir är getir,
Hiç jahana gelmez ola.

Hataýyda:

Gel, Hataýy, sen geç, otur,
Dagwyýy, magnyá ýetir,
Söhbetiňe bir är getir,
Jana, başa galmaž ola.

Bu kybapdaşlygy Ysmaýyl Hataýynyň ejizligi diýip, ýörmän, gaýtam ussat şahyryň Ýunus Emrä söýgüsü, hormaty diýip, düşünilse, dogry bolar.

Hataýynyň şahyrlyk ussatlygynyň belent derejä ýetenligini beýik türkmen şahyry Muhammet Fizulynyň "Beň we bada" eserini oňa bagışlamagy, uly hormat bilen ondan nusga almagy, Hataýynyň şygyrlaryna nezire ýazmagy bilen hem düşündirse bolar.

Gündogar Anadolyda Pir Soltan Abdalyň, Gaýgysyz Abdalyň, Gul Hümmediň we başgalaryň Hataýynyň döredijiliginden ylham alyp, şygyrlar döredenligi belli. Onuň çeper mirasy ençeme tezkireçiniň kitap sahypalaryny bezänligi bilen bir hatarda, Orta asyrlardan bări nesilden-nesle geçip, aýdym bolup ýaňlanyp galýar.

Abdyrahman MÜLKAMANOW.

edebiyatwesungat_2003

Edebi makalalar